VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 43-61
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Şahrux Mirzə, Baysunqur Mirzə və Sultan Hüseyn Bayqara Dönəmində Elm, Sənət və Ədəbiyyat

Mazharuddin LABİB[I]

Xülasə:

Teymuiu hökmdarları və dövlət ərkanının şeir, ədəbiyyat, təzhib, cildləmə və miniatür sənətinə özəl diqqət və əlaqə göstərdikləri hər kəs tərəfindən bilinməkdədir.

Belə ki, Teymuri böyüklərinin İraq, Misir, Osmanlı və Çin hökmdarlarına göndərdikləri ən dəyərli hədiyyələr kitablar və əlyazma nüsxələri olmuşdur. Çünki Teymuri dönəminin o zərif kitabları və miniatürləri, bu günə qədər Şərq və Qərb muzeylərinin zərafətinə və bəzənməsinə səbəb olmuşdur. Herat şəhəri bu dönəmdə böyük bir ehtişam qazanmışdır ki, bu ehtişam və etibar, Şahrux Mirzə, Baysunqur Mirzə kimi böyük Teymuri hökmdarları, özəlliklə Sultan Hüseyn Bayqara kimi şəhzadələrin diqqəti və dəstəyi sayəsində mümkün olmuşdur. Herat şəhərinin inkişafı və Teymuri hökmdarlarının alimlərə və fazillərə göstərdiyi ilgi və sayğı, qonşu ölkələrin fərqli şəhərlərindən məşhur sənətkarların, yazıçıların, şairlərin və alimlərin bu kültür mərkəzinə gəlməsinə yol açmışdır. Bu tanınmış şəxslərin Herata gəlməsi ile birlikdə, "Herat məktəbi" adı verilən güclü bir mədəni mərkəz ortaya çıxdı ki, şübhəsiz, Herat şəhərinin bu qədər canlanıb bir kültür mərkəzi halına dönüşməsində, böyük şair, ədib, dövlət adamı və kültür qoruyucusu Əmir Əli Şir Nəvayinin sonsuz payı olmuşdur. Bu məqalə, Teymuri hökmdarlarının elm, ədəbiyyat və sənətin inkişafında və yetişməsindəki rolunu; özəlliklə Herat şəhərinin mədəni mühiti çərçivəsində ələ alaraq, sözügedən dönəmin İslam dünyasının ədəbi və mədəni dəyişimindəki tarixi yerini açıqlamağı və dəyərləndirməyi özünə məqsəd seçmişdir.

Açar sözlər: Elm, ədəbiyyat, sənət, Teymuri hökmdarlar, Əli Şir Nəvâyi, Herat məktəbi.

[I] Afqanistan Elmlər Akademiyası Özbək dili və ədəbiyyatı şöbəsi elmi üzvü.
E-poçt: mazharuddintlabib@gmail.com

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 43-61
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Şahruh Mirza, Baysungur Mirza ve Sultan Hüseyin Baykara Döneminde Bilim, Sanat ve Edebiyat

Mazharuddin LABİB[I]

Özet:

Timurlu hükümdarları ve devlet erkanının şiir, edebiyat, tezhip, ciltleme ve minyatür sanatına özel ilgi ve alaka gösterdikleri herkesçe bilinmektedir.

Nitekim Timurlu büyüklerinin Irak, Mısır, Osmanlı ve Çin hükümdarlarına gönderdikleri en değerli hediyeler kitaplar ve kol yazma nüshaları olmuştur. Çünkü Timurlu döneminin o zarif kitapları ve minyatürleri, bugüne kadar Doğu ve Batı müzelerinin zarafetine ve süslenmesine neden olmuştur. Herat şehri bu dönemde büyük bir ihtişam kazanmıştır ki bu ihtişam ve itibar, Şahruh Mirza, Baysungur Mirza gibi büyük Timurlu hükümdarları, özellikle Sultan Hüseyin Baykara gibi şehzadelerin ilgisi ve desteği sayesinde mümkün olmuştur. Herat şehrinin gelişmesi ve Timurlu hükümdarlarının âlimlere ve fazıllara gösterdiği ilgi ve saygı, komşu ülkelerin farklı şehirlerinden ünlü sanatkârların, yazarların, şairlerin ve bilginlerin bu kültür merkezine gelmesine yol açmıştır. Bu ünlü kişilerin Herat'a gelmesiyle birlikte, "Herat Ekolü" adı verilen güçlü bir kültürel merkez ortaya geldi ki şüphesiz, Herat şehrinin bu denli canlanıp bir kültür merkezi hâline dönüşmesinde, büyük şair, edip, devlet adamı ve kültür hamisi Emir Ali Şir Nevâî'nin sonsuz katkısı olmuştur. Bu çalışma, Timurlu hükümdarlarının bilim, edebiyat ve sanatın gelişmesinde ve olgunlaşmasındaki rolünü; özellikle Herat şehrinin kültürel ortamı çerçevesinde ele alarak, söz konusu dönemin İslam dünyasının edebî ve kültürel değişimindeki tarihî konumunu açıklamayı ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Açar sözlər: Bilim, Edebiyat, Sanat, Timurlu Hükümdarları Ali Şir Nevâyi, Herat Ekolü.

[I] Afganistan Bilimler Akademisi Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü üyesi.
E-posta: mazharuddintlabib@gmail.com

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 43-61
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Science, Literature and Art in the Era of Shahrukh Mirza, Baysunghur Mirza, and Sultan Husayn Bayqara

Mazharuddin LABİB[I]

Abstract:

It is well established that the Timurid rulers and the high officials of their courts possessed a remarkable passion and aesthetic sensibility toward poetry, literature, book illumination, calligraphy, and miniature painting. The most exquisite gifts offered by Timurid nobles to the royal courts of Iraq, Egypt, the Ottoman Empire, and China were beautifully illustrated manuscripts and refined literary works. Indeed, the manuscripts and miniatures created during the Timurid era continue to adorn the grand museums of both the East and the West.

During this period, Herat attained an exceptional level of cultural and intellectual prominence. This splendor and prestige were largely the result of the enlightened patronage of princes such as Shah Rukh Mirza, Baysunghur Mirza, and other Timurid nobles, especially Sultan Husayn Bayqara. The flourishing of Herat and the respect shown by Timurid monarchs toward scholars and intellectuals attracted numerous artists, writers, poets, and scientists from neighboring regions to this cultural hub. Their collective presence transformed Herat into a distinguished intellectual center known as the Herat School, which became a hallmark of artistic and literary excellence.

Undoubtedly, the unparalleled influence and generous patronage of the eminent statesman and intellectual Amir Ali-Shir Nava'i played a decisive role in the city's cultural revival and prosperity. This article seeks to analyze the contributions of the Timurid monarchs to the advancement of science, literature, and art—particularly within the cultural context of Herat—and to elucidate the historical significance of this era in shaping the literary and cultural transformations of the Islamic world.

Keywords: Science and Literature, Art, Timur, Timurid Monarchs, Navā'ī, Herat School.

[I] Member of the Uzbek Language and Literature Department of the Afghanistan Academy of Sciences. Email: mazharuddintlabib@gmail.com

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 43-61
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

جلوه‌های علم، ادب و هنر در دوران شاهرخ میرزا، بایسنقر میرزا و سلطان حسین بایقرا

مظهرالدین لبیب[I]

چکیده:
بدیهی است که سلاطین تیموری و ارکان دولت آنان به شعر و ادب، تذهیب، تجلید و میناتوری کتاب از شوق و ذوق ویژه‌ای برخوردار بودند. چنانچه تحفه بزرگان تیموری به دربار شاهان عراق، مصر، عثمانی و چین کتابها و نسخ خطی زیبا بود، زیرا این کتابهای زیبا و میناتورهای عصر تیموری تا امروز زیب و زینت موزه‌های بزرگ شرق و غرب شده است. هرات در این دوره عظمت بسیار را از آن خود کسب کرد که این اعتبار و افتخار، مرهون و مدیون توجه شهزادگان همچون؛ شاهرخ میرزا، بایسنقر میرزا و دیگر امیران تیموری علی الخصوص سلطان حسین بایقرا بوده است. رونق و عظمت هرات و توجه و احترام سلاطین تیموری از دانشمندان و فضلا سبب شد که هنرمندان، نویسندگان، شاعران و دانشمندان بسیاری از شهرهای مختلف کشورهای همجوار به این مرکز فرهنگی بیایند و با تجمع خود در این شهر، کانون فرهنگی معتبری بهنام مکتب هرات پدید آورند که برومندی و آبادانی شهر متذکره بگونه یک مرکز کانون فرهنگی، بدون تردید نقش شایسته و ارزنده بزرگمرد و دانشگستر امیر علیشیر نوایی بیحد و حصر بوده است. این مقاله بر آن است تا با تحلیل نقش سلاطین تیموری در رشد و شکوفایی علم، ادب و هنر، به‌ویژه در بستر فرهنگی هرات، جایگاه تاریخی این دوره را در تحولات ادبی-فرهنگی جهان اسلام مورد تبیین و واکاوی قرار دهد.

کلیدواژه‌ها: علم-ادب، هنر، تیمور، پادشاهان تیموری، نوایی و مکتب هرات.

[I] عضو علمی دپارتمان زبان و ادبیات اوزبیکی اکادمی علوم افغانستان.
ایمیل: mazharuddintlabib@gmail.com; اورسید:

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 43-61
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

مقدمه

آوازه هنر، فرهنگ و تمدن هرات همواره در فضای تاریخ طنین افکن بوده است، این شهر با نام و نشان پرجلال که دوره شکوفایی و رنسانس اصلی آن دوره تیموریان هرات بوده است. این شکوه و عظمت مدیون سعی و تلاش بی‌دریغ بزرگ‌مردانی چون، شاهرخ میرزا، بایسنقر میرزا و سلطان حسین بایقرا و وزیر دانشمند و فاضل این دوره درخشان، امیر علیشیر نوایی بود. دوره حکمروایی تیموریان، عهد پرورش و رونق علم-هنر و تزیین و تذهیب ادوار تاریخی ترکان آسیایی مرکزی محسوب می‌شود که در سرتاسر جهان اسلام، آثار و هنری را به وجود آوردند که در تاریخ هنر بشر کم‌نظیر است.

پادشاهان و فرمانروایان تیموری بزرگ‌ترین مدارس، خانقاه‌ها، مساجد، دارالسیاده، دارالشفاها و کتابخانه‌ها را در این شهر به‌وجود آوردند و در آن هزاران دانشمند، سخنور، شاعر، نویسنده، هنرمند، نقاش، تذهیب‌کار، خطاط و موسیقی‌دان مانند ستارگان درخشان، نورافشانی می‌کردند. نه‌تنها این مراکز، بلکه هر گوشه و کنار این شهر برای شاعران و موسیقی‌دانان و نقاشان و مذهبان و خطاطان کانونی گرم و پذیرنده بود؛ این کانون عظیم هنری در تاریخ فرهنگ، هنر و تمدن افغانستان بهنام مکتب هرات خوانده شده است. در نیمه دوم قرن پانزدهم (۱۴۶۹) سلطان حسین بایقرا هرات را پایتخت خود برگزید و از آن پس هرات مرکز علم و ادب بی‌رقیب زمان خود شد. در این مورد باید به صراحت نوشت که تأثیر امیر علیشیر نوایی هم دوست و هم‌رکاب سلطان حسین بایقرا فراموش نشدنی است.

اهمیت تحقیق

اهمیت کلی این بحث در این است که محقق بحث فشرده‌ای نسبت به علایق و هنرپروری برخی شاهان تیموری را مورد بحث و بررسی قرار داده است که این مقاله حاوی محتوای تازه و جدید می‌باشد.

سوالات تحقیق

1. مهم‌ترین ویژگی‌های شخصیتی تیمور از دید منابع تاریخی چه بوده‌اند؟
2. چه عواملی باعث شد که شهر هرات در دوره تیموریان به مرکز علم و فرهنگ تبدیل شود؟
3. کدام نهادها و چهره‌ای علمی در شکوفایی فرهنگی هرات نقش داشتند؟
4. شاهان تیموری چگونه از علما، ادیبان و هنرمندان حمایت می‌کردند؟

متود تحقیق

این تحقیق برمبنای شیوه تحلیلی-تشریحی نگاشته شده است.

هدف تحقیق

هدف اصلی و بنیادین در این مقاله تحقیقی این است که عظمت و شکوفایی این دوره رنسانس بر محوریت کانون علم (شهر تاریخی هرات) درک و فهمیده شود که نقش برخی حاکمان تیموری در تاریخ، فرهنگ، ادب و هنر این قسمت جهان تا چه حدی بوده است.

توجه و ارج‌گذاری سلاطین تیموری از دانشمندان، علماء، فضلا، شاعران و هنرمندان در تاریخ امپراتوری‌ها بی‌نظیر بوده، از این‌رو ایجاب می‌نمود تا پیرامون این موضوع روشنایی بیشتری انداخته شود.

ظهور امیر تیمور گورکانی

تیمور به تاریخ اپریل ۱۳۳۶ میلادی (شب سهشنبه ۲۵ شعبان ۷۳۶، سیچقان ییل-سال موش) در شهر کیش (امروز بنام «شهر سبز» معروف است) واقع در جنوب سمرقند در ماوراءالنهر بهدنیا آمده است، پدرش یکی از بیگهای قبیله ترک(برلاس) بود (رنه، ۱۳۶۵، ص ۶۶۸). امیر تیمور کورگان (۱۳۳۶-۱۴۰۴م) امپراتوری بزرگ و شکوهمند تیموری را بنا نهاد. او با پشت سر گذاشتن مراحل ابتدایی رشد، علوم و فنون مختلفه و متداوله عصر و زمان خود را آموخت و در اوایل جوانی در جریان رقابت‌های قبایلی اشتراک نمود و سرانجام به‌حیث چهره نظامی شگفت‌آور در عرصه سیاسی، نظامی و فرهنگی ماوراءالنهر و صفحات شمال کشور ما (افغانستان) تبارز نموده و سپس کسب قدرت هرچه بیشتر و اعلان امارت در بلخ با متحد نمودن قبایل محتلف ترک، تشکیل یک امپراتوری وسیع و قابل باور را بهعنوان هدف در برابر خود قرار داد. وی با تکیه به زور و قدرت شمشیر با در نظر گرفتن اعتدال و اعتماد به‌نفسی منحصر به‌فرد از طریق یورش و لشکرکشی‌های صاعقه‌آسا غرض تحقق آرمان‌های جهانگشایی خویش وارد صحنه گردید. تیمور فوق‌العاده مرد جنبنده و پرتحرک بود که در کنار تمام دوره حیات سیاسی و نظامی خویش فعالیت‌های علمی-هنری بسیاری را انکشاف داد (صافی، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۶). چنانچه تیمور در آوان کودکی از سوی مردمان و علماء وقت تشویق و ترغیب می‌شد که مسایل دینی را بیاموزد و از آن اطاعت نماید و به علماء دینی احترام داشته باشد، بهمینطور او برای آموختن مسایل دینی و آیات قرانی تلاش نمود که بیشتر از ۹ سال نداشت قرآن شریف را حفظ کرد.

یورش و فتوحات امیر تیمور کورگانی در ابتداء نسبت به شهرگشایی و پیروزی‌ها کماکان خرابی‌هایی را ببار آورد اما به‌زودی مرمت و بازسازی شهرها فرا رسید و سمرقند را پایتخت خویش گزید، از مناطق مفتوحه متخصصین رشته‌های مختلف و هنرمندان زبردست وقت را به سمرقند فراخواند و دستور داد شهر کهائی در اطراف سمرقند را برپا کنند. نام شهرهای بزرگ اسلامی مانند بغداد، دمشق، قاهره، سلطانیه و شیراز را به آن‌ها نهادند و به این ترتیب صاحبقران علاقه خود را به ساخت-ساز و مد تمدنی نشان داد. مسجد بزرگ سمرقند که مقبره‌های تیمور، شاهرخ و اولوغ بیک نیز در آنجا دفن است و بزرگ‌ترین مسجد آن بود، از نمونه‌های صنعت معماری دوران امیر تیمور محسوب

می‌شود(هیئت، ۱۳۸۰، صص. ۸۸-۸۹).

تیمور پس از تأسیس دولت خود در آسیای مرکزی اغلب به درباریان خود می‌گفت: «دنیا آنقدر بزرگ نیست و گنجایش اینهمه پادشاهان متعدد را ندارد یک پادشاه برای همه ربع مسکون کافیست». (غبار، ۱۳۹۱، ص.۲۵۱) این سخن کوتاه و پر مفهوم و پر معنی وی، دلالت بر نیات و مقاصد بزرگ جهانگشایی دارد. تیمور از جهت فیزیکی مرد قوی هیکل، مقاوم، سوارکار ماهر و تیر انداز قابل بود.

الف) امیر تیمور

ابن عرب‌شاه مؤرخ و نویسنده آن عصر درباره علم‌دوستی و هنر دوستی تیمور چنین می‌نویسد: «تیمور دوست‌دار دانش و دانشمندان بود و فضلا و سادات و بزرگان را به‌سزا نواخته، آنان را گرامی و به خود نزدیک و بر همه عامیان مقدم می‌داشت. هر یک را جایگاه شایسته آورده و حق حرمت آنان را نیک می‌شناخت و در مباحثه سخن به مقتضای حشمت و از روی انصاف می‌گفت. قهرش به مهر آمیخته و عنفش در لباس لطف نهفته بود. به اهل هنر و صنعت نیک شیفته می‌شد و هر صنعت را که به کمال می‌دید بدان فریفته می‌گشت به شاعران، دانشمندان، طبیبان، ستاره‌شناسان و در کل اهل دانش و هنر را مقرب شمرده، در پای سخنان آن می‌نشست و به گوش می‌گرفت و به کار می‌بست»(میر جعفری، ۱۳۸۸، صص. ۶۷-۶۸).

حسینی منشی مؤرخ محلی کهگیلویهای عصر شاه سلیمان صفوی، از تیمور با عنوان «صاحبقران مؤید من‌السماء» یاد می‌کند و ظهور او را مطابق سنت الهی می‌داند و می‌نویسد: «بدیهی است که سنت الهی در هر قرنی از قرون و ادوار و هر وقتی ازمنه و اعصار مقتضی ظهور اثری از آثار است... منجمله صاحبقران گیتی‌ستان شب شنبه بیست و پنجم شهر شعبان المعظم سنه ست و ثلثین و سبع مائه مطابق (سیچقان ییل)... از صلب همایون امیر طراغای و صدف مشیمه مطهره تکینه خاتون به طالع جدی و در خطه دلکش که به نخشب مشهور است، چون ماه طالع گشت».(حسینی، ۱۳۹۱، ص. ۵۱) دیگران نیز از القاب تفخیمی «حضرت خاقان صاحبقران»، «خسرو صاحبقران امیر تیمور کورگان»، «صاحبقران گیتی‌ستان»، «مؤید من عندالله»، «صاحب قران آخرزمان»، «حضرت سلطان غازی»، «قطبالحق و الدنیا»، «خاقان مغفور امیر تیمور» و «امیر تیمور جهانگشا» در باره او بکار بردهاند. (همان)

ب) صفات و شخصیت امیر تیمور

مؤرخان و نویسندگان چیره‌دست عصر تیمور همچون نظام الدین شامی، شرف الدین علی یزدی، حافظ ابرو و ابن عرب‌شاه، درباره صفات و ویژگی‌های تیمور چنین وصف می‌کنند: «تیمور مردی بلند و عالی مرتبت بود و قامتی کشیده داشت. سرش چاق و پیشانیش بلند، رنگ چهره او سفید و مایل به سرخ بود. اندام استوار، شانه‌های فراخ، انگشتان بزرگ، ریش صاف و دراز، دو چشمش چون دو شمع، آوازش درشت آهنگ بود. تیمور دلی آرام و تنی چون سنگ سخت و استوار داشت. راستی و درستی را خوش داشت حتی به زیان او باشد. بر گذشته افسوس نمی‌خورد و به خوشی‌ها که بدو می‌سید روی شادمانی نمی‌نمود، نقش خاتمش «راستی رستی» و نشان اسب‌ها و رسم سکه او بر

زر و سیم، سه حلقه بوده است.(جعفری، ۱۳۸۸، ص. ۵۰) اعمال و صفات او مظهر صفات جلال و قهر الهی است».

چنانچه قبلا هم اشاره کردیم که تیمور راستی، صدق گفتار و کردار را بسیار پسندیده می‌داشت و از دروغ بی‌زار بود طوریکه گفته شد راستی رستی را شعار خود قرار داد و بر نگین خاتم خویش نقش کرده بود. شاه نعمت الله ولی در قطعه‌ای از اشعار خود از تیمور چنین یاد می‌کند:

ای که پرسی ز حال میر تیمور
گرچه چپ بود، راست راه می‌رفت
با تو گویم که حال او چون است
راستی رستنش ز قانون است

از این احوال تیمور هویداست که همواره از زیر دستان، علما، شاعران و از درباریان خود انتظار داشته که با وی به راستی رستی سخن بگویند و از کتمان حقیقت، به واسطه ترس و بیم و مداهنه و چاپلوسی دوری کنند و این خود یکی از علل و اسباب کامیابی او در جنگ‌ها و حصول فتوحات شگفت‌انگیز اوست.

قسمی که حاکمیت و فتوحات تیمور بر محور شعار«کوچ عدالتده دیر(قدرت در عدالت است)» میچرخید، در تزوک خود چنین می‌گوید: «به عدالت و انصاف خلق خدا را از خود راضی داشتم و بر گناه‌کار و بی‌گناه رحم کردم و حکم بر حق کردم و با احسان در دل‌های خلق مقام نمودم و به سیاست و انصاف سپاه و رعیتم را در میانه امید و بیم نگه‌داشتم و بر زیردستان ترحم کردم و به سپاه انعاد دادم. داد مظلوم از ظالم گرفتم و بعداز اثبات ظلم مالی و بدنی موافق شرع در میانه ایشان محاکمه نمودم و به گناه دیگری، دیگری را نگرفتم و کسانی که بهمن بدی‌ها کرده بر من شمشیر کشیده بودند و در کار من شکست‌ها رسانیده بودند چون به من التجا آوردند اعزاز ایشان نموده بر مرتبه ایشان افزودم و بر کردارهای بد ایشان قلم نسیان کشیدم و به نوعی با ایشان سلوک نمودم»(حسینی تربتی، ۱۳۴۲، صص. ۱۶۲-۱۶۴).

تیمور در سال ۱۳۷۰ م. در شواری نظامی که این شورا در بلخ دایر گردید لقب «امیر» را کسب کرد و در همین سال پایتخت را از بلخ به سمرقند انتقال داد. وی توانست قلمرو امپراتوری خویش را به ماوراءالنهر، خوارزم، حوالی بحیره خزر تا هندوستان، عراق، قفقاز جنوبی و ساحاتی از آسیای غربی وسعت دهد تا اینکه در سال ۱۴۰۴ میلادی که تصمیم یورش به کشور چین را داشت(کارگر،۱۳۹۰، ص. ۳۶)، بنابر مریضی که عاید حالش گردیده بود، داعی اجل را لبیک گفت. تیمور در سن ۲۶ سالگی لقب صاحبقران را کسب کرد و شهرت بسیاری یافت. رویای فتوحات تیمور نه افغانستان و نه آسیای مرکزی بلکه فاتح تمام جهان بود. وی از پله‌های کوچک قدم برداشت، طی ۳۶ سال فرمانروایی با تسخیر ترکستان شرقی، خوارزم، ایران، عراق، قفقاز، قپچاق، هندوستان، افغانستان و آناتولی، امپراتوری بسی بزرگی را برپا کرد.

امیر تیمور مسلمان و مرد دین دوست بود. مانند عدهای از خلفا و شاهان پیش از خود که به تحکیم مبانی شرع پرداخته و در این مورد برای خود رسالت و ماموریتی قایل بود که در تزوک تیموری خود از دین اسلام چنین می‌گوید: «و او تزوک که از مشرق دلم سرزد رواج دین و تقویت شریعت محمدی (ص) بود و در ممالک و اقطار و امصار عالم دین و شریعت خیر الانام را رواج دادم و سلطنت خود را به شریعت آراسته ساختم. قاضی از برای عسکر و قاضی از برای رعیت نصب نمودم و به هر مملکتی شیخالسلامی فرستادم که اهل اسلام از معاصی باز دارد و امر معروف نماید و امر کردم که در هر شهری مساجد و خانقاها تعمیر نمایند و بر سر راهها رباطات بنا کنند و بر نهرها پل بر بندند و علما و مدرسان به هر شهری تعین کردم که اهل اسلام را مسایل دینی و عقاید شرعی تعلیم دهند و علم دین از تفسیر و حدیث و فقه به مسلمانان درس گویند و امر نمودم که صدر و قاضی مهمات شری ممالک محروسه را بعرض من می‌رسانیده باشند و امیر عدل تعین نمودم که مرافعات عرفی سپاه و رعیت را به‌عرض رساند، چون تزوک دین نمودم و در بلاد اسلام شریعت را رواج دادم و چون آوازه رواج دین و اسلام به مسامع صغار و کبار اهل اسلام رسید علمای اسلام فتوای نوشتند که چون الله تعالی در هر صد سال مروجی و مجددی از برای رواج تجدید دین محمدی (ص) برمی‌انگیزد و در این صدوهشتم تجدید دین را امیر صاحبقران نموده پس مجدد دین محمدی ایشان باشند»(حسینی تربتی، ۱۳۴۲، صص. ۱۷۶-۱۸۰).

در عصر تیموریان دارالسلطنه هرات به صورت دارالعلم بزرگی در آمده بود و از اطراف و اکناف جهان، طالبان علوم صوری و معنوی بدان کانون فرهنگ و ادب روی می‌آوردند. جایگاه شعرا در نزد تیمور بسیار اعتبار و اهمیت بالایی داشته است(دنیاری و دل‌آشوب، 1395، ص. 68).

هرات مرکز علم و فرهنگ

شهر هرات یکی از مراکز مهم فرهنگی تیموریان بود که اکثریت اهالی شهر هرات را همانند سمرقند اوزبیکها و تاجیکها تشکیل می‌دادند. به همیاری و همکاری این مردمان در ساحه علم و دانش، هنر و ادبیات آثار نهایت ارجناک، ممتاز و بکر و کاملا جدید که از ویژگی‌های هنری و بدیعی برخوردارند آفریده می‌شود در برومندی و آبادانی شهر هرات بگونه یک مرکز کانون فرهنگی به‌ویژه امیر علیشیر نوایی نقش بسیار ارزنده و شایسته را ایفا می‌کند(ملهیف، ۱۳۹۵، ص. ۲۲۴). هرات در این دوره عظمت بسیار را از آن خود کرد و این اعتبار، مرهون و مدیون توجه شاهرخ میرزا و بایسنقر میرزا و دیگر امیران تیموری علی‌الخصوص سلطان حسین بایقرا بوده است. رونق و عظمت هرات و توجه و احترام سلاطین تیموری از ارباب فضل و هنر سبب شد که هنرمندان، نویسندگان، شاعران و دانشمندان بسیاری از شهرهای مختلف به این مرکز فرهنگی بیایند و با تجمع خود در این شهر، کانون فرهنگی معتبری بهنام مکتب هرات پدید آورند(نوایی، ۱۳۹۵، ص. ۴۸)

در دوره تیموری‌ها نهتنها مکتب میناتوری و دبستان جدید عرفان و تصوف، در میناتوری و نقاشی بهوجود آمد، بلکه شعر و ادب شعرای گذشته نیز از نو زنده شدند.

در منابع عهد تیموری از نقاشان برجسته‌ای مانند سیدی احمد نقاش، خواجه علی مصور، درویش محمد خراسانی، مولانا امیر خلیل، خواجه غیاث الدین، امیر روح الله مشهور به میرک نقاش، مولانا حاجی محمد و استاد قاسم علی چهره‌گشا و چگونگی کار آن‌ها بحث شده است، لکن بزرگ‌ترین و زبده‌ترین نقاش عصر تیموری کسی نیست جز استاد کمال الدین بهزاد که در سال ۸۵۴ در شهر هرات چشم به جهان هستی گشوده است(میرجعفری، ۱۳۸۸، ص. ۱۲۱)

در عهد شاهرخ میرزا هرات مرکز بزرگ علمی و سیاسی این شاهنشاه بیدار قرار داشت که این مرکزیت درخشان درست یک قرن را دربر گرفت، این عصر درخشان را می‌توان به دو حصه تقسم کرد، نصف آن متعلق به دوره شاهرخ و نصف دیگر آن به دوره علمی-ادبی سلطنت پرجلال سلطان حسین بایقرا اولاده عمر شیخ، پسر سومی تیمور که بر روی بنای ادب و فرهنگ شاهرخی شکوفایی هرات را به اوج خود رسانید اطلاق می‌شود.(شهرانی، ۱۳۹۱، ص. ۲۷)

سلطان حسین بایقرا، دانشمندی عارف و شاعر همچون امیر علیشیر نوایی را به مشاورت خود برمی‌گزیند محیطی پر فضل و هنر را برای جذب هنرمندان مهیا می‌سازد و هنرمندی همچون بهزاد در آن محیط پرورش و تربیه می‌یابد. استاد بهزاد که در کودکی یتیم بود به قیمومت استاد و پدرخوانده خود به مرکز فرهنگی و هنری دربار تیموری راه پیدا می‌کند که از کودکی در محیط پرفضل و کتابخانهی عظیم و کارگاه‌های هنری پرورش می‌شود و به واسطه استعداد، هنر و اخلاق پسندیده‌اش مورد عنایت امیر علیشیر نوایی و سلطان حسین بایقرا قرار می‌گیرد(موسویلر و دیگران، ۱۳۸۴، ص. ۸۸). واضح است که همه سلاطین تیموری و ارکان دولت آن به شعر و ادب، تذهیب، تجلید و میناتوری کتاب شوق و ذوق خاصی داشتند. چنانچه تحفه بزرگان تیموری به دربار شاهان عراق، مصر، عثمانی و چین کتاب‌ها و نسخ خطی زیبا بود، زیرا این کتاب‌های زیبا و میناتوریهای عصر تیموری تا امروز زیب و زینت موزه‌های بزرگ شرق و غرب می‌باشد(طبیبی، ۱۹۸۵، ص. ۶).

نقش شاهان تیموری در رشد علم و ادب

سلاطین تیموری در سراسر این دوره که حدوداً یک قرن به طول انجامید یعنی از سال(۹۱۲-۸۰۷ هـ) تمدنی را ایجاد کردند و رنسانس شرق باشکوهِ را به میان آوردند. حکمرانان، وزراء، شاعران، نویسندهگان، علماء، هنرمندان و پهلوانانی را به میدان کشیدند که نظیر آن را در سایر دورههای تاریخ آسیا و سرزمین ما بسیار کم میتوان سراغ نمود. دورهٔ عروج تیموریان شامل سلطنت شاهرخ میرزا، بایسنقر، ابو القاسم بابر، سلطان ابو سعید، سلطان حسین بایقرا و ظهیر الدین محمد بابر و اولاد او در هند که همهای آنان، دوره و عصر طلایی هنر، ادب، شعر، تصوف و کانونِ علم-دانش را ایجاد کردند و مشوق آن شدند(همان، ص. ۶).

شهزادگان و سلاطین تیموری قسمت گزاف مصارف سلطنت را وقف علم-ادب، رواج هنر، دانش معماری و نقاشی می‌کردند(همان، ص ۱۵). عرفا، متصوفان، مرشدان،

فضلا، شاعران، نویسندگان، مؤرخان و... ناموران بزرگی که در این دوره رنسانس سربردرآورده را جهت روشن بخشی بحث حال می‌توان با ذکر اسامی آن‌ها اقناع کرد. از جمله: مولانا جلال الدین محمود زاهد مرغابی (۷۷۸ ه)، میر سید علی بن محمد همدانی (۷۸۶ ه)، بابا سنگو زین الدین ابوبکر از مرغاب (۷۷۸ ه)، خواجه بهاوالدین نقشبندی (۷۹۱ه)، در واقع شاهان تیموری پیرو طریقه و خلفای او بودند، خواجه علاء الدین عطار (۸۰۲ ه)، مولانا سعدالدین مسعود بن عمر التفتازانی (۷۷۲-۸۳۸ ه)، سید شریف علی جوزجانی (۷۳۰-۸۱۶ ه)، مولانا عبدالله بن مولانا لسان الدین محمد، نظامی الدین شامی، شیخ شمس الدین محمد (۸۳۳ ه)، سید برهان الدین شامی، قاضی قطب الدین عبدالله امامی، کمال خجندی (۸۰۳ ه)، سید برهان الدین اشراف بن مبارک شاه (۸۰۳ ه)، مولانا صفی الله ختلانی، شیخ محمد زنگی، مولانا محمد شیرین مغربی (۸۰۹ ه)، عصمت بخاری، مولانا علی بدر، نجم الدین الطارمی، خواجه علی تبریزی وغیره را می‌توان نام برد.

شاهرخ میرزا

شهر هرات درخشان‌ترین دوره هنری خود را در عصر تیموری گذرانده است. مخصوصاً دوران حکومت طولانی شاهرخ میرزا(۸۵۲-۷۷۹) و سلطان حسین بایقرا(۸۴۲-۹۱۱) سال‌های پر ارزشی از تاریخ فرهنگ این شهر را به وجود آورد. هدایت درخشان‌ترین سال‌های هنری خود را یک‌بار در دوران سلطنت شاهرخ میرزا و با محیط هنری بایسنقر میرزا که با تأسیس کتابخانه بزرگ و ایجاد زمینه فعالیت بیش از چهل هنرمند از بزرگ‌ترین و زبردست‌ترین نقاشان، خوش‌نویسان، صحافان و دیگر هنرمندان رشته‌های مختلف هنری بود که بزرگ‌ترین مشوق و حامی هنر و هنرمندان زمان، امیر علیشیر نوایی و بایسنقر میرزا بود.(حسینی صدر و حسین، ۱۳۹۴، ص. ۷۸۴) در این دوران نگارگری بیش از دیگر هنرها متحول گردید و به هویت هنری و ملی خود رسید. شاهرخ میرزا ۴۰ سال به اریکه قدرت ماند او پادشاه عادل، عالم و دانشپرور بود، در کنار او همچنان همسری توانا و اهل دانش-هنر بنام گوهرشاد بیگم بود، این خانم با صلابت مسجد گوهرشاد را در مشهد و مسجدی نظیرآن را در هرات ساخت.(هیئت، ۱۳۸۹، ص. ۱۰۷)

شهر هرات درخشان‌ترین دوره هنری خود را در عصر تیموری گذرانده است. مخصوصاً دوران حکومت طولانی شاهرخ میرزا(۸۵۲-۷۷۹) و سلطان حسین بایقرا(۸۴۲-۹۱۱) سال‌های پر ارزشی از تاریخ فرهنگ این شهر را به وجود آورد. هدایت درخشان‌ترین سال‌های هنری خود را یک‌بار در دوران سلطنت شاهرخ میرزا و با محیط هنری بایسنقر میرزا که با تأسیس کتابخانه بزرگ و ایجاد زمینه فعالیت بیش از چهل هنرمند از بزرگ‌ترین و زبردست‌ترین نقاشان، خوش‌نویسان، صحافان و دیگر هنرمندان رشته‌های مختلف هنری بود که بزرگ‌ترین مشوق و حامی هنر و هنرمندان زمان، امیر علیشیر نوایی و بایسنقر میرزا بود.(حسینی صدر و حسین، ۱۳۹۴، ص. ۷۸۴) در این دوران نگارگری بیش از دیگر هنرها متحول گردید و به هویت هنری و ملی خود رسید. شاهرخ میرزا ۴۰ سال به اریکه قدرت ماند او پادشاه عادل، عالم و دانشپرور بود، در کنار او

همچنان همسری توانا و اهل دانش-هنر بنام گوهرشاد بیگم بود، این خانم با صلابت مسجد گوهرشاد را در مشهد و مسجدی نظیرآن را در هرات ساخت.(هیئت، ۱۳۸۹، ص. ۱۰۷)

شاهرخ میرزا معروف‌ترین پسر تیمور که او را پدرش حکمران خراسان تعیین کرد، خیلی سریع در مدنیت و کولتور خراسان رنگ و رخی ترقی و متعالی بخشید. او شخص با انصاف، علم دوست و دانش‌پروری بود که دربار سلطنت خود را دربار فضل و دانش ساخت. شاهرخ میرزا با درایت خارق‌العادهی خود بعد از وفات تیمور، در کمترین فرصت توانست فضای تشنج‌آمیز میان برادرزاده‌ها و برادران خود را حل کند و قلمرو آشفتهٔ پدر را که بعد از مرگ او نزدیک به پاشیدن بود دوباره استحکام دهد و آن را تبدیل به یک محیط آرام، مدنی، علمی-فرهنگی نماید، بعد از حل و فصل جدل‌ها به تقویت فرهنگ و دانش نیز پرداخت و پسران شاهرخ یعنی شهزاده بایسنقر و شهزاده اولوغ بیک همچنان هر دو علم‌پرور و معرفت‌گستر، ادیب، شاعر، مؤرخ، منجم و ریاضیدان بودند.(طبیبی، ۱۹۸۵، ص. ۲۶)

آنچه در سبک هرات در عهد شاهرخ میرزا و سلطان حسین شهرت دارد تصویر خلقت زیبایی‌هایی است که در تابلوهای زنده انسانی و طبیعی از جانب نقاشان بزرگ مانند میرک نقاش و استاد کمال الدین بهزاد شاگرد او، در طی تابلوهای آن زمان و برای مجسم ساختن اشعار و داستان‌ها به تشویق امیر علیشیر نوایی، وزیر هنرمند سلطان حسین بایقرا و مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی شاعر و عارف آن زمان صورت می‌گرفت، تابلوهای بهزاد زیبایی و قشنگی طبیعت را از آسمان لاجوردین و پرستاره گرفته تا باغستان‌های پر گل، جویبارها و آبشارهای نقره‌ای و پرندگان بوقلمون تا مجالس عارفانه و عاشقانه، میدان‌های رزمی و شکار به‌شکل و طرز نوین مجسم می‌ساخت.(همان، ص. ۸) در واقع قبل از در دوره او چنین نگاره‌ها و آرت‌هایی وجود داشت اما این بی‌سابقه بود که از این‌رو قدرت کار استاد میرک و استاد بهزاد در ایجاد رنسانس دوره هرات قابل تذکر است.

همچنین بعد از وفات تیمور سرزمین بزرگ تیموری میان بازماندگانش تقسیم شد، ایشان که در محیط دانش و هنر پرورده شده بود، در قلمرو خویش در ماوراءالنهر، خرسان، عراق و غیره به پرورش هنر و صنعت و به گردهم آوری هنرمندان پرداختند. از آن جمله می‌توان حاکم مقتدر زمان شاهرخ میرزا نام برد که او همچنان هرات را به پایتخت خود انتخاب نموده و این شهر را پرورشگاه هنر ساخت و از آن زمان به بعد تقریبا ۱ قرن تا اواخر سلطان حسین بایقرا هنر کتابسازی که شامل هنرهای خطاطی، نقاشی، مصوری، تذهیب، تجلید بود در کنار دیگر هنرها به اوج خود رسید.(میرجعفری، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۷) نه‌تنها شاهان و سلاطین تیموری خود مشوق هنر و هنرمندان بودند بلکه خیلی از امیران و بزرگان دربار نیز از آن‌ها پیروی می‌کردند. در واقع عصر طلایی هنر و میناتورسازی در دوره تیموریان به دست هنرمندان این دوره آغاز شده است که امروزه در بسیاری از موزه‌های جهان نسخه‌ای از آثار بی‌مثال از دوره تیموریان وجود دارد، آثاری که از لحاظ زیبایی و رنگ‌آمیزی و دقت در جزئیات بی‌نظیرند. به این ترتیب شاهان

تیموری استادان علم و هنر را از هرجا به‌دور خود جمع می‌کردند، از ایشان قدر می‌نمودند و به عزت و احترام‌شان می‌پرداختند و نتایج کارشان شهکارهای آن زمان است که باقی مانده و مایه فخر تاریخ ترک‌ها و کشورمان است.

بایسنقر میرزا

بایسنقر میرزا فرزند شاهرخ میرزا در سال ۷۹۹ ق. متولد شد. در همان آوان جوانی و به سرعت آثار و کفایت او ظاهر شد، به‌طوری که برای شاهرخ در امور سیاسی و جنگ‌ها، دفع مدعیان و نیز تنظیم امور مملکتی و دیوانی، یاوری و دلسوز و مساعد و مشاوری شجاع و باتدبیر بود.(همان، ص. ۱۴۲) دوره تیموریان در ادوار تاریخ، یگانه عصری است که احتیاجات اولی و مالی هنرمندان و ادیبان رفع شده بود و بدان سبب شعر، ادب، موسیقی و صنعت به اوج تاریخی خود رسیده بود. شاهرخ میرزا مثل پدرش به آبادانی شهرها، شاهراه‌ها، مدارس، پل‌ها، باغ‌ها، خانقاهها، عمارات باشکوه توجه و اهتمام کامل داشت و فرزندان چون بایسنقر میرزا نیز مانند پدر و نیکانش ادب دوست و علم‌پرور بود.

بایسنقر میرزا را بدون شک و مبالغه می‌توان گفت که او و امیر علیشیر نوایی اساس رنسانس را در شرق (داراسلطنه هرات باستان) گذاشتند. بایسنقر میرزا در عمر کوتاه خود چنان شهکاریها را در انکشاف و ترقی هنر و فرهنگ انجام داده است که نه‌تنها در افغانستان، بلکه در جهان مانند نداشته و شخص خودش از جمله خطاطان چیره‌دست دوره تیموریان بهشمار می‌رود. مؤرخ توانا مرحوم علی احمد نعیمی، بایسنقر میرزا را «سلطان هنرمندان» لقب داده است. آن شاه اهل دانش و هنر را گویند که در شش نوع خط استاد و در خط «ثلث» نابغه دوران بود.(شهرانی، ۱۳۹۱، ص. ۲۱) در مورد بایسنقر میرزا، خواندمیر در حبیبالسیر چنین می‌گوید: «با وجود وفور جاه-جلال، کثرت حشمت، اقبال به مجالست ارباب علم، کمال بغایت راعب و مایل بود. در تعظیم و تجلیل اصحاب فضل و هنر در هیچ وقتی از اوقات اهمال و اغفال نمی‌نمود. خردمندان کامل از اطراف و اکناف ایران و توران به هرات آمده در آستان مکرمت آشیانش مجتمع می‌بودند و بلغاً وافر فراست و فصحاً صاحب کیاست از اقطار و امصار عراق، فارس و آذربایجان بدرگاه علم پناه شتافته و صبح و شام ملازمت می‌نمودند. آن شهزاده (بایسنقر میرزا) در تربیت و رعایت تمامی آن طایفه گرامی کوشیده همه را به وفور انعام و احسان مسرور و شادمانی می‌ساخت و هرکس از خوش نویسان، مصوران، نقاشان، مجلدان درکار خویش ترقی می‌کرد به همگی همت حالش می‌پرداخت».(طبیبی، ۱۹۸۵، ص. ۲۹) بایسنقر میرزا شخص علم‌دوست و معرفت‌پرور بود که در کنار کشورگشایی‌های خویش مطالعه و کتاب‌خوانی وی اصلا ترک نمی‌شد.

چنانچه میرزا بایسنقر، شهزاده نستوه، فرهیخته و آزاده مؤسس اکادمی هنر در هرات است، وی خطاط حاذق و هنرمند بی‌بدیل حسن خط بود و از جمله دانش‌مردان بزرگ عصرش به‌شمار می‌رود. (شهرانی، ۱۳۹۵، ص. ۴۷) باغ سفید که کاخ بایسنقر میرزا بود شکوه و جلال خاصی خود را داشت. دیوارهای کاخ با سنگ‌های گران قیمت که از کشور چین وارد شده بود به شکل نامدار تزئین یافته بود. در همین کاخ کتابخانه معروف

بایسنقر میرزا واقع بود، در کتابخانه هرات بایسنقر میرزا برگزیده‌ترین خوش‌نویسان، مذهبین، مصورین، مجلدین و نقاشان به فعالیت مشغول بودند و نسخ عالی شعری بزرگان ادب را نقد و سره می‌کردند و یا بر آن مقدمه می‌نوشتند. امروزه آثار همین کتابخانه و هنرمندان، زیب و زینت الماری‌ها، طاقچه‌های موزه‌ها و کتابخانه‌های جهان شده است. امیر علیشیر نوایی در چند جمله بهگونه خلص بایسنقر میرزا را چنین توصیف کرده است: «پادشاهی خوش طبع، سخی، هنرپرور و حامی اهل علم و دانش بود، بسیاری از نقاشان، سازندگان، گویندگان بی‌نظیر به ترتیب او در نشوء نمو آمده‌اند که در زمان هیچ پادشاه معلوم نیست که پیدا شده باشند» (میرجعفری، ۱۳۸۸، ص ۱۲۶). از صد شهکار و یادگارهای زرین بایسنقر میرزا، می‌توان یکی از آن‌ها را بهعنوان نمونه «شهنامه فردوسی» یا شهنامه بایسنقری گفت.

شاهنامه بایسنقری: یکی از بارزترین و شاخص‌ترین نسخ مصور دوره تیموری است. بایسنقر میرزا بیش از چهل هنرمند (نقاش، مذهب، خطاط و نویسنده) را گردهم آورد تا تحت نظر جعفر تبریزی به تحریر و تصویرسازی کتاب‌هایی چون شاهنامه بایسنقری و دیگر آثار ارزشمند ادبیات و هنر بپردازد. شاهنامه بایسنقری که در کارگاه سلطنتی بایسنقر میرزا کتابت و مصورسازی شده و از جمله ارزشمندترین نسخه‌های به یادگار مانده در طول تاریخ هنر و فرهنگ افغانستان و دنیا محسوب می‌شود.(حاجیزاده و دیگران، ۱۳۹۸، ص. ۷۶) شاهنامه بایسنقری با قطع رحلی (۲۶×۳۸) و ۷۰۰ صفحه، به قلم نستعلیق توسط جعفر تبریزی(بایسنقری) در سال (۸۳۳ هـ) بر روی کاغذ خانبالیغ نخودی کتابت و سپس مصور گردیده است.(اکبری و دیگران، ۱۳۹۰، ص. ۳۲) جلد آن چرمی ضربی طلاپوش با دو حاشیه روغنی در بیرون و سوخت معرق طلایی بر زمینه لاجورد در داخل است، ۲۲ نگاره دارد که به دست نقاشان چیره‌دست کارگاه و کتابخانه سلطنتی بایسنقر میرزا نقش شده است. در تمامی نگاره‌های این مجلد، ظرافت تذئینی صحنه‌ها با جامگاه فاخر پیکرها، کاشی‌های پر نقش و نگار، فرش‌های رنگارنگ و ظرف‌های مجلل بارز شده است. درعین حال توجه خاص به عناصر معماری، دقت و ظرافت در اجزای آن شده که از ویژگی‌های خاص مکتب هرات و شاهنامه بایسنقری است. جزئیات فراوان اثر، کمپوزیسیون خودبسنده و درهم تنیده، طبیعی بودن حکات و وقار شخصیتها، تنوع در فضای درباری، تمایز در تصویرکردن چهره شخصیت‌ها، پراکند-گی و سرگردانی چندرنگی، وجود فضای خالی بیشتر و همچنان کم دیده شدن جمعیت در تصاویر، تنظیم مساوی کمپوزیسیون تصویرها، وجود نقطه استراحت در عمق تصویر، تعادل پیچیده رنگ‌های گرم و تمایل به کوچک بودن از جمله ویژگی‌های بر شمرده برای این اثر (شاهنامه بایسنقری) است(حاجیزاده و دیگران، صص. ۷۶-۷۷).

شاهنامه بایسنقری با یک شمسه مذهب عالی با کتیبه‌ای با قلم رقاع بر زمینه زرین که شامل نام و القاب بایسنقر میرزا است، آغاز می‌گردد. نوشته‌های اولین صفحه شاهنامه بایسنقری که با گل‌های سرخ تزئین شده از سوی جعفر تبریزی به این شرح بیان شده است: «من زیبایی و لطافت این اشعار را ستودم و جواهر این عواطف را بر کتابخانه‌ای سلطان شوکت و شأن، صاحب جان رعیت و فقرا، مدافع شهرهای ضعیف اسلام، بزرگ‌ترین سلاطین زمان، حافظ سلطنت و هر آنچه که از امور روحانی و غیر روحانی در

آن است، به بایسنقر میرزا بهادر خان که خداوند متعال حکومت وی را دراز گرداند، به رشته کشیدم» (اکبری و دیگران، ۱۳۹۰، ص. ۳۳). بایسنقر میرزا علاقه‌مند شعر حماسی بود، لذا دستور داد شاهنامه فردوسی را تهیه و دیباچه جدید به آن اضافه کنند. بایسنقر میرزا بخاطر نگه‌داشتن این کتاب از معروف‌ترین خوش‌نویس زمان یعنی جعفر تبریزی بهره جست و بیشتر کتاب را با حاشیه تزئینی بر زمینه طلایی آراست(اکبری و دیگران، ۱۳۹۰، ص. ۳۳).

همین‌طور مرگ نابه هنگام بایسنقر میرزا که هنوز جوان بود تمام هنرمندان عصر تیموریان هرات و هنرمندان دور دست را داغدار و قلب آن‌ها را جریحه‌دار ساخت، صدها مرثیه و سوگنامه دربارهٔ او سروده شد.

شهریارا تا برفتی از سر اهل هنر
شد کتاب صبر ما ابتر، ورق زیر و زبر

***

در ماتم تو دهر بسی شون کرد — لاله همه خون دیده در دامن کرد
گل جست قبای ابروانی بدرید — قمری نمد سیاه در گردن کرد

امیر شاهی سبزواری

***

سلطان سعید بایسنقر سحرم — گفتا که ببر به اهل عالم خبرم
من رفتن و تاریخ وفاتم اینست — بادا به جهان دراز عمر پدرم

(شهرانی، ۱۳۹۱، ص. ۲۴)

سلطان حسین بایقرا

در عهد سامانیان، غزنویان، غوریان، سلجوقیان و همچنان کوشانیان، هنر نقاشی، میناتوری و تزئین عمارات، منارها، تالارها، قصرها، مقابر... تا حدی خوب بوده اما عروج اصلی ترقی و شکوفایی هنر و صنعت حقیقتاً در دوره تیموریان علی‌الخصوص در زمان سلطنت شاهرخ میرزا آغاز و در دوره سلطان حسین بایقرا به نقطه اوج و عروج خود رسید. مکتب جدید در نقاشی و میناتوری که رشک همه دوره‌ها و قرون دیگر بود در هرات بهوجود آمد.(طبیبی، ۱۹۸۵، ص. ۷) شرح دانش و خدمات او در خراسان به‌ویژه هرات باستان در قلم نمی‌گنجد او مغز متفکر، خادم دین، اهل ادب، علم و هنر بود. به‌دلیلی که از مقام بالای در بخش علم و دانش برخوردار بود، دکتر شهرانی به نقلی از کتاب جناب نعیمی چنین می‌نویسد: «آخرین سلطان دودمان تیموری هرات سلطان حسین بایقرا سراسر کشور را منور و درخشان نموده، در هر گوشه و کنار آن شاعر، نقاش، مصور تذهیب‌کار.... ترتیب می‌نمود». سلطان حسین بایقرا، علیشیر نوایی، بایسنقر میرزا و شاهرخ میرزا در واقع بانیان رنسانس شرق در هرات می‌باشد و سلطان حسین بایقرا را بزرگان بنام پادشاه صاحب‌دل می‌دانند. (شهرانی، ۱۳۹۴، صص. ۲۹۵-۲۹۶)

شهزادگان و سلاطین تیموری میدانستند که نیمی از پیکر جامعه برای سعادت و ترقی جامعه به علما، دانشمندان و هنرمندان استوار است. استاد کمال الدین بهزاد در مجامع

عالی دولتی به همان اندازه قدر و منزلت می‌دید که مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی عزت و احترام می‌گردید و مقام پهلوان محمد و پهلوان ابو سعید بحیث ورزشکار حرفه‌ای به نزد سلطان حسین گرامی و فرخنده بود، همچنان موسیقی‌دانانی چون خواجه رضوان شاه و حسین عودی، خواجه قل محمد، شیخ نائی در دربار شاه مقام و منزلت والای داشتند.(طبیبی، ۱۹۸۵، ص. ۱۲)

چنانکه قبلاً اشاره نمودیم، سلطان حسین بایقرا مرد سیاستمدار، شاعر، ادیب و پادشاه عادل دورانش بوده است. زمان سلطنت وی مردم در رفاه، آسایش و صلح می‌زیستند که هرات مرکز فرهنگی شرق بود. در همین عصر رهبری مکتب هرات با امیر علیشیر نوایی رهنمایی و کنترل می‌شد که او حامی و مشوق ادبیات، موسیقی، هنرهای زیبا و تاریخ بود. مؤرخینی مانند عبدالرزاق سمرقندی، خواند میر، دولتشاه سمرقندی، حافظ ابرو، میر خواند همه پرورده کانون علم و ادب هرات بودند که توسط امیر کبیر حضرت نوایی اداره و حمایت می‌شد. دولتشاه سمرقندی تذکره خود را هم به نوایی تقدیم نموده است. نوایی با شعرایی همچون جامی، هاتفی، بنایی، لطفی هروی، هلالی چغتایی، خطاطانی مانند میر علی هروی، میر عماد، سلطانعلی مشهدی، موسیقی‌شناس مانند حسین واعظ کاشفی و نقاش چیره‌دستی مثل استاد کمال‌الدین بهزاد و میرک تماس نزدیک داشت(هیئت، ۱۳۸۰، ص. ۹۱) حسین بایقرا نیز سلطان آن وقت جزو همین مکتب بود. سلاطین و شهزادگان تیموری در کنار رفع نیازهای مادی و معنوی هنرمندان، هریک را مطابق جایگاه و فضیلت‌شان ارج می‌نهادند. می‌گویند وقتی جامی در مجلس داخل می‌شد سلطان حسین بایقرا او را درکنار خود جا می‌داد و اگر جامی در پائین مجلس می‌نشست، سلطان از تخت فرود می‌آمد و در پهلوی او می‌نشست.(نوایی، ۱۳۹۵، ص. ۵۲) چنین خصوصیات ارزنده‌ای بود که ادب و هنر و معنویت را در عهد تیموریان بالنده و شکوفا ساخت.

در سلطنت سلطان حسین بایقرا علاوه از اشخاص اهل علم نامبرده، مردان نامور و مشاهیر علم و ادب همچون سلطان سخن، وزیر دانشمند، شاعر بی‌بدیل نظام الدین میر علیشیر نوایی، مولانا نور الدین عبدالرحمن جامی، استاد کمال الدین بهزاد، سید کاظمی، غیاث الدین افضل بن سید حسین، کمال الدین عبدالرزاق (۸۱۶-۸۸۷ ه)، امیر سید اصل الدین، شمس الدین محمد بتادکانی (۹۱۷ ه)، عبدالله حسینی، مولانا یوسف بدیعی (۸۹۷ ه)، امیر محمد بن امیر هاشم، حافظ غیاث (۸۹۷ ه)، ناصر الدین عبدالعزیز جامی (۹۲۰ ه)، قاضی نظام الدین محمد (۹۰۰ ه)، خواجه رضی الدین جامی، کمال الدین عبدوالسع نظامی، معین الدین فراهی (۹۰۷ ه)، شمس الدین محمد بن شرف الدین عثمان (۹۰۱ ه)، شمس الدین محمد اسفراینی (۹۰۰ ه)، برهان الدین عطاء الله رازی (۹۰۲ ه)، میرخواند محمد (۹۰۳ ه)، شمس الدین محمد روحی (۹۰۳ ه)، نظام الدین عبدالحی طبیب، میر حسین معمایی (۹۰۳ ه)، مولانا خلیل الله، مولانا واعظ کاشفی، مسیح الدین حبیب الله (۹۰۵ ه)، مولانا حسن شاه (۹۰۵ ه)، مولانا عبدالجمیل (۹۱۱ ه)، مولانا سیفی، مولانا ریاض، نظام الدین عبدالحق، شیخ صوفی علی، خواجه منصور تبکچی، نظام الدین استرآبادی، امین الدین اسفراینی، نورالدین محمد زیارتگاهی (۹۱۳ ه)، حاجی محمد نقاش، مولانا بدخشی، خواجه

میرک نقاش، امیر مرتاض، مولانا بیانی، مولانا زاده ابهری، مولانا سیف الدین احمد، فصیح الدین صاحب دارا (۹۱۸ ه)، امیر کمال الدین حسین ابیوردی (۹۲۰ ه)، محمد طالب (۹۱۸ ه)، خواجه ناصر الدین ابونصر، امیر برهان الدین عطاء الله، سلطان علی مشهدی، فصیح الدین محمد نظامی (۹۱۹ ه)، مولانا هاتفی (۹۲۸ ه)، خواجه ضیاء الدین میرم، کمال الدین احمد الحقیری، مولانا مجنون، مولانا زلالی، مولانا نورالله، نور الدین هلالی چغتایی، پهلوان محمد، عبدالله مروارید، پهلوان ابو سعید، میر خواند (طبیبی، ۱۳۶۸، ص. ۵۶-۵۷). شکوفایی و عظمت علم، ادب و هنر هرات در دوره تیموری، در زمره این مردان نامور و دانشمندان نامی آن عهد بود.

نظام الدین میر علیشیر نوایی مردی بود که نهتنها خود از فضلا، شعرا و عرفای نامدار عصر تیموری، بلکه به‌عنوان مرد باکیاست، وزیر دانشمند و مقتدر دوره سطان حسین بایقرا، حامی و قدرشناس همه علما، شعرا، نویسندگان و هنرمندان عصر خود بود، علاوه بر این با تشویق و حمایت وی محیط هرات از جمله یکی از محیط فضل، کمال و هنر بدل گردیده و در جهان نظیر آن وجود نداشت(همان، ص. ۵۸).

نتیجه

شخص تیمور دوست‌دار علم و دانش بود. علما، دانشمندان، ادیبان، شاعران و بزرگان را بسزا نواخته، آنان را گرامی و به خود نزدیک و بر همه عامیان مقدم می‌داشت. به هر شخص عالم و هنرمند جایگاه شایسته آورده و احترام و حرمت ویژه‌ای قایل بود. چنانچه اعتنا و حرمتی که تیمور به اهل دانش و هنر داشت، این میراث به بازماندگان وی منتقل شد. امرا و شاهزادگان تیموری در سراسر این دوره که حدوداً یک قرن به طول انجامید، فرهنگ و تمدنی را ایجاد کردند و رنسانس شرق باشکوهی را به میان آوردند. حکمرانان، وزرا، شاعران، نویسندگان، علما، هنرمندان و پهلوانانی را به میدان کشیدند که نمونه آن را در سایر دوره‌های تاریخ آسیا و سرزمین ما (افغانستان) بسیار کم می‌توان سراغ نمود. دوره عروج به‌شمول شاهرخ میرزا، بایسنقر، ابوالقاسم بابر، سلطان ابو سعید، سلطان حسین بایقرا و ظهیرالدین محمد بابر و اولاد او در هند که همه آنان، دوره و عصر طلایی هنر، ادب، شعر، تصوف و کانونِ علم-دانش را ایجاد کردند و مشوق آن شدند.

هرات پرشکوه‌ترین دوره هنری خود را در عهد تیموری گذرانده است. به‌ویژه دوران پادشاهی شاهرخ میرزا، بایسنقر میرزا و سلطان حسین بایقرا که اهمیت بسی را در تاریخ و فرهنگ این شهر کسب کرده است، بایسنقر میرزا با تأسیس کتابخانه بزرگ و ایجاد زمینه فعالیت بیش از چهل هنرمند از بزرگ‌ترین و زبردست‌ترین نقاشان، خوش‌نویسان، صحافان و دیگر هنرمندان رشته‌های مختلف هنری بود که بزرگ‌ترین مشوق و حامی آنان سلاطین نامبرده و وزیر دانش‌گستر امیر علیشیر نوایی بوده است.

منابع و ماخذ

اکبری، تیمور و دیگران (1390). "اهمیت شاهنامهٔ مصور بایسنقری میرزای تیموری در مطالعات باستانشناسی"، فصلنامه علمی-پژوهشی هنرهای تجسمی نقشمایه، سال چهارم، شماره هشتم، ۱۳۹۰ هـ ش
حاجیزاده، محمد امین و دیگران (1398). "پژوهشی بر آرایه‌های هندسی موجود در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری"، دوفصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی، دوره ششم، شماره هفدهم، ۱۳۹۸ هـ ش
حسینی تربتی، ابوطالب (1342). تزوکات تیموری، انتشارات کتابفروشی اسدی-تهران، ۱۳۴۲ هـ ش
حسینی صدر، علیرضا و نوین، حسین (1394). بررسی تحلیلی و تطبیقی متون ادبی در نگاره‌های کمال الدین بهزاد، ۱۳۹۴ هـ ش
حسینی، عطاءالله (1391). جایگاه امیر تیمور کورگان و سلطان یلدرم بایزید در نزد مورخان و علل و عوامل نبرد انکوریه(۸۰۴ ق)، ناشر مجله ایران، ۱۳۹۱ هـ ش
دنیاری، سکینه و دل‌آشوب، هادی (1395). "بررسی جایگاه علم و هنر در دربار امیر تیمور گورکانی"، فصلنامه جندی‌شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز، سال دوم، شماره پنجم، 1395 هـ. ش
شهرانی، عنایت الله (1394). ترکان پارسیگوی، ناشر کانون فرهنگی قیزیل چوپان، کابل-افغانستان، ۱۳۹۴ هـ ش
شهرانی، عنایت الله (1395). زنان برگزیده خاور زمین، ناشر: کانون فرهنگی قیزیل چوپان، سال چاپ ۱۳۹۵ هـ. ش
شهرانی، عنایت الله (1391). شگوفانی هنر در عهد تیموریان هرات، ۱۳۹۱ هـ ش
صافی، عبدالحکیم (1395). امیر تیمور کورگان و افغانستان، مطبعه صدف=کابل، ۱۳۹۵ هـ ش
طبیبی، عبدالحکیم (1368). تاریخ مختصر هرات در عصر تیموریان، انتشارات هیرمند-تهران، ۱۳۶۸ هـ ش
طبیبی، عبدالحکیم (1985). شگوفانی هرات در عصر تیموریان، ناشر شورای ثقافتی جهان افغانستان، ۱۹۸۵ م.
غبار، غلام محمد (1391). افغانستان در مسیر تاریخ، انتشارات محسن، ۱۳۹۱ هـ ش
کارگر، عبدالله (1390). سرزمین و رجال ترکستان نکاتی دربارهٔ تاریخ ترک‌تباران افغانستان، موسسه انتشارات الازهر، کابل-افغانستان، ۱۳۹۰ هـ ش
گروسه، رنه (1365). امپراطوری صحرانوردان. ترجمه: عبدالحسین میکده، چاپ دوم. انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵ هـ ش
ملەیف، نتن (1395). تاریخ ادبیات ترکی اوزبیکی، ترجمه: برهان الدین نامق، چاپ سوم، انتشارات کتب بیهقی، سال ۱۳۹۵ هـ. ش
موسویلر، اشرفالسادات و دیگران (1384). "بررسی ابعاد مدیریت هنری کمال الدین بهزاد"، نشریه هنرهای زیبا، شماره بیست و یک، ۱۳۸۴ هـ ش
میر جعفری، حسین (1388). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دورهٔ تیموریان و ترکمانان، چاپ هشتم، انتشارات مهر (قم)، ۱۳۸۸ هـ ش
نوایی، امیر علیشیر (1395). دیوان امیر علیشیر نوایی فانی، به تصحیح: سید عباس رستاخیر سانچارکی، چاپ اول. انتشارات: امیری-کابل، سال ۱۳۹۵ هـ. ش
ولی، شاه نعمت الله (1328). دیوان شاه نعمت الله ولی، به اهتمام محمود علمی، تهران. 1328 هـ. ش

هیئت، جواد (1389). تاریخ مختصر ترک، ناشر پینار، ۱۳۸۹ هـ ش
هیئت، جواد (1380). سیری در تاریخ زبان و لهجه های تورکی، چاپ سوم. انتشارات پیکان، ۱۳۸۰ هـ ش

Mazharuddin LABİB
Afganistan Bilimler Akademisi Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü Üyesi
E-posta: mazharuddintlabib@gmail.com

Yazı Bilgisi:
Alındığı Tarih: 7 Mayıs 2025
Yayına Kabul Edildiği Tarih: 14 Haziran 2025
E-yayın Tarihi: 2 Ekim 2025
Çıktı Sayfa Sayısı: 19